

Przemysław Zarubin

Muzeum Krakowa (Oddział Stara Synagoga)/Instytut Judaistyki UJ

ORCID: 0000-0003-4845-0839

DOI: [doi.org/ 10.60513/tv1a-fa30](https://doi.org/10.60513/tv1a-fa30)

Żydzi podlascy w XVI–XVIII w. ze szczególnym uwzględnieniem Białegostoku

1.

Studia i artykuły

Trudno jednoznacznie ustalić, kiedy Żydzi pojawili się na Podlasiu. Szacuje się, że mogło to być pod koniec XIV w. Do XV w. był to teren, o który spierali się książęta litewscy, mazowieccy i ruscy. Anatol Leszczyński nieco sztucznie podzielił okres osadnictwa żydowskiego na cztery etapy: 1) 1463–1487 (1495), 2) 1503–1662, 3) 1663–1717, 4) 1718–1795. Za początek tego procesu przyjął potwierdzone w dokumentach wzmianki o przybyciu na te tereny żydowskich dzierżawców celnych¹. Posiadali oni odpowiednie kwalifikacje zawodowe, odróżniające ich od katolików: z reguły umieli dobrze czytać, pisać i rachować. Doświadczenie zdobywali podpisując z podskarbis kolejne umowy na dzierżawę komór celnych². Między rokiem 1463 a 1487 (dokładnej daty nie znamy) Kazimierz IV Jagiellończyk nadał Żydowi z Brześcia Litewskiego Lewinowi Szlomowiczowi w dziedziczne władanie wieś Kornice w ziemi mielnickiej. Natomiast w 1487 r. Żydzi z Łucka otrzymali w dzierżawę na trzy lata prawo do pobierania myta w komorach celnych w Bielsku i Drohiczynie.

Ostatnia fala osadnictwa żydowskiego na Podlasiu według Leszczyńskiego przypaść miała na okres po reformach skarbowych sejmu niemego (1717), a kończyła się w momencie podziału Podlasia między Prusy i Rosję w 1795 r.³

W II poł. XV w. Podlasie należało do Litwy. W 1495 r. Aleksander Jagiellończyk jako wielki książę litewski nakazał wypędzić Żydów z Litwy, w tym także z Podlasia. Zmuszeni byli pozostawić swój majątek oraz zwrócić dzierżawione nieruchomości, które przeszły na skarb księcia. W zamian za złożenie opłaty w odpowiedniej wysokości zezwolono im w 1503 r. na powrót⁴. Była to w wielu krajach europejskich częsta metoda zasilania skarbcza książęcego.

¹ A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia (1487–1795)*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 7–8.

² M. Cieśla, *Żydowskie celnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII–XVIII wieku*, „Studia Judaica” 2016, t. 19, nr 2 (38), s. 233.

³ A. Leszczyński, *op. cit.*, s. 7–8.

⁴ *Idem*, *Żydzi ziemi bielskiej. Od połowy XVII w. do 1795. (Studium osadnicze, prawne i ekonomiczne)*, Warszawa–Wrocław–Gdańsk 1980, s. 17.

Pierwsza gmina żydowska na Podlasiu utworzona została w Tykocinie. Wojewoda wileński i kanclerz wielki litewski Olbracht Gasztołd, najbogatszy magnat na Litwie, stronnik Kazimierza Jagiellończyka, nadał w 1522 r. Żydom pochodzącym z Grodna przywilej, na mocy którego mogli się osiedlić w jego prywatnym mieście – Tykocinie. Na wyznaczonym terenie mogli zbudować synagogę i założyć cmentarz, mogli też cieszyć się z własnego sądownictwa i na określonych zasadach prowadzić działalność gospodarczą. W zamian musieli odprowadzać podatki w żądanej wysokości⁵. W związku z lokowaniem na Podlasiu kolejnych miast, Żydzi zaczęli osiedlać się i w innych miejscowościach. Proces ten ułatwiała wprowadzana reforma agrarna, polegająca na komasacji gruntów i obliczaniu należnych świadczeń na podstawie wielkości posiadanego nadziału ziemi (tzw. pomiaru włóczna). Kolejno Żydzi pojawili się w Surażu (1522), Międzyrzeczu Podlaskim (1533), Węgrowie (1537), Narwi (1560), Rossoszu (1566), Augustowie (1577), Boćkach (1577), Brańsku (1578), Kleszczelach (1580), Siemiatyczach (1582), Ciechanowcu (1586), Rajgrodzie (1587), Wohyniu (1594) oraz Knyszynie (1605). W XVI w. dotarli także do Zabłudowa oraz Choroszczu. Zapewne część osadników żydowskich przybyła z Wielkopolski i Litwy, a przede wszystkim z Mazowsza, gdzie wiele miast otrzymało przywileje *de non tolerandis Iudaeis*⁶. W części miast królewskich na Podlasiu osadnictwo żydowskie nie było tolerowane, gdyż stosowano tu analogiczne rozwiązania jak na sąsiednim obszarze. Żydów do swoich miasteczek ściągali głównie miejscowi magnaci, zachęcając ich zwiększonym zakresem swojej władzy sądowniczej: w 1539 r. Zygmunt I Stary zrzekł się przysługującego mu prawa do rozstrzygania spraw dotyczących żydowskich poddanych zamieszkujących dobra szlacheckie. Oznaczało to, że odtąd szlacheccy właściciele miast sami decydowali o warunkach prawnych, administracyjnych i ekonomicznych, w jakich przyszło mieszkać żydowskim przybyszom. Jeszcze lepsze perspektywy otworzyły się w połowie XVI w., gdy Podlasie przywrócone zostało do Korony Polskiej w wyniku Unii Lubelskiej (1569)⁷. Kolejna fala żydowskich osadników przybyła tutaj (m.in. do Tykocina i Orli) w okresie wojny trzydziestoletniej (1618–1648).

Podlasie dzieliło się wówczas na trzy duże jednostki terytorialne: ziemię drohicą, mielnicką i bielską. Szczególnie chętnie osiadali Żydzi na ziemi bielskiej od lat 60. XVII w., w obawie przed działaniami wojennymi (konflikty ze Szwecją oraz z Rosją)⁸. Wskutek zniszczenia znacznych obszarów w Koronie i na Litwie, niemożności prowadzenia handlu oraz pojawiających się oskarżeń o współpracę z wrogiem, Żydzi zasiedlali nowe miasta i miasteczka, zwłaszcza prywatne. W ziemi bielskiej w 1676 r. zamieszkiwali aż dziewięć miast królewskich i tylko cztery prywatne. Wynikało to z faktu, iż ziemia bielska była największą jednostką terytorialną na Podlasiu,

⁵ E. Wroczyńska, *Wpływ kahału tykocińskiego na powstawanie i rozwój gmin żydowskich na Podlasiu w świetle pinkasu tykocińskiego 381–566 (1621–1806)* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 461.

⁶ A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 17.

⁷ A. Kaźmierczyk, *Żydzi w miastach prywatnych. Wybrane aspekty*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2016, t. 77, s. 361.

⁸ A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 29.

z największą liczbą dóbr królewskich. Jednakże w miastach królewskich Żydzi stanowili jedynie 1,5% mieszkańców, a w miastach prywatnych ponad 31%. W Tykocinie, głównym mieście ziemi bielskiej (władanym przez rodzinę Czarnieckich, a następnie Branickich), Żydzi stanowili 33,5%, w Jasionówce rodziny Grajewskich 46,6%, radziwiłłowskiej Orli 45,4%, w Boćkach należących do Sapiehów 13,8%⁹. W swoich miastach prywatnych magnaci otaczali miejscową ludność żydowską protekcją, wyłączając ich (co miało miejsce w większości gmin do końca XVII w.) spod jurysdykcji miejskiej (sądów wójtowsko-ławniczych oraz burmistrzowskich), a oddając pod zwierzchność dworską. W niektórych jednak miastach prywatnych władza magistratu względem Żydów miała szersze uprawnienia. W Knyszynie rodziny Wiśniowieckich handel ich był kontrolowany przez władze miejskie¹⁰ (w tym mieście od 1672 r. zabraniano Żydom mieszkać przez dłuższy czas, a mimo to w 1705 r. zorganizowali swoją gminę)¹¹.

Właściciele miast prywatnych gwarantowali Żydom pewien zakres autonomii, a zwłaszcza własne sądownictwo (niezależne od dominialnego). Jego organizację pozostawiono w rękach starszych kahału. Co do zasady podstawowym sądem żydowskim był sąd duchowny (sąd dajanów), działający pod przewodnictwem rabina. Drugi był sąd starszych kahału, na czele którego stał parnas miesięczny. Trzecim typem sądu był sąd mieszany. W praktyce skład i liczba oraz ściśle rozgraniczenie kompetencji tych sądów uwarunkowane były wielkością gminy i potrzebami wspólnoty żydowskiej¹². Na wokandy tych sądów trafiały sprawy rozpatrywane między samymi Żydami. Wyższą instancję tworzył sąd ekonoma lub komisarza (zaufanych urzędników mających także kompetencje administracyjne), a ostateczną sąd samego dziedzica (zadworny)¹³. Kompetencje i właściwości tych sądów oraz tok instancji określali sami właściciele miejscowości. Z reguły zastrzegali sobie rozstrzyganie najpoważniejszych kryminalnych spraw oraz możliwość wnoszenia przed ich sąd apelacji czy to przez samych Żydów, czy przez chrześcijan.

Odmienne wyglądała sytuacja nielicznych Żydów zamieszkujących miasta królewskie na Podlasiu (tj. Brańsk czy Drohiczyn), gdyż jurysdykcję nad nimi sprawował wojewoda podlaski oraz jego zastępca – podwojewodzi. Ten ostatni dodatkowo ustalał maksymalny pułap cen towarów, których mogli żądać za swoje produkty rzemieślnicy żydowscy i chrześcijańscy. Podstawowym dokumentem regulującym prawa i przywileje Żydów w miastach królewskich była ordynacja wojewodzińska (porządek wojewodziński), która gwarantowała przede wszystkim niezawisłość sądownictwa żydowskiego, określała relacje z wojewodą, a także ustanawiała opłaty wnoszone przez Żydów dla wojewody i jego urzędników. Być może jednak takie ordynacje nie zostały nigdy wydane na Podlasiu, bo tu większe skupiska żydowskie zamieszkiwały miasta prywatne. Inny charakter miała dyspozycja podwojewodzięgo wiskiego

⁹ *Ibidem*, s. 30–31.

¹⁰ *Ibidem*, s. 55.

¹¹ *Ibidem*, s. 60–61.

¹² A. Kaźmierczyk, *Żydzi w dobrach prywatnych. W świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 2002, s. 135–136.

¹³ *Ibidem*, s. 102.

Jakuba Antoniego Mikuckiego, którą wydał w 1732 r. dla Żydów ziemi wiskiej (graniczącej z Podlasiem¹⁴), w której odwołując się do dawnych praw kościelnych i państwowych nakazywał Żydom noszenie żółtych nakryć głowy (sic!), zobowiązywał ich do pozostawiania w domu podczas przejścia procesji ze świętym sakramentem, zabraniał im handlu w miastach i miasteczkach ziemi wiskiej z wyjątkiem uprzywilejowanych miejscowości, tj. Wizny, Wąsosza, Radziłowa, Szczuczyna, Jedwabnego i Grajewa. Zakazywał także Żydom handlu i wywozu koni, podejmowania służby u chrześcijan oraz chrześcijan u Żydów (wyjątkiem były usługi furmańskie – transportowe), handlowania żywnością oraz towarami poza miejscami do tego służącymi w mieście czy na jarmarkach. Żydzi nie mogli udzielać pożyczek na więcej niż 5% ani pożyczek pod zastaw, skupować rzeczy pochodzących z nieznanego źródła (potencjalnie z kradzieży) oraz proveniencji kościelnej oraz produkować gorzałki w dni święte dla katolików (aby ich nie odciągać od nabożeństwa)¹⁵. Mało jednak prawdopodobne, aby w praktyce dało się realizować te postanowienia.

Podobnie jak chrześcijanie, Żydzi cieszyli się w miastach prywatnych nietykalnością osobistą, korzystali z ochrony prawnej dziedzica, mogli swobodnie handlować i uprawiać rzemiosło (zwykle rzeźnictwo, szewstwo, krawiectwo), najczęściej zamieszkiwali wyznaczony im obszar (zwykle wokół rynku miejskiego i przyległych ulic). Niekiedy żydowscy rzemieślnicy musieli uwzględniać w swojej działalności prawa miejscowych cechów. W 1677 r. Katarzyna Branicka, marszałkowa nadworna koronna, nakazała Żydom z Tykocina płacić rocznie 8 złotych polskich (złp) do cechu szewskiego i zakazała im dystrybucji butów wytwarzanych przez szewców tykocińskich¹⁶. Maksymilian Ossoliński, podskarbi wielki nadworny, dziedzic Ciechanowca, łagodząc spory pomiędzy rzemieślnikami chrześcijańskimi i żydowskimi nakazał w 1728 r., aby dwóch Żydów (krawiec i kuśnierz) zostało dopuszczonych do sesji cechu chrześcijańskiego kuśniersko-krawieckiego, aby mogli kontrolować wysokość wyznaczanych przez cechmistrzów składek, które mieli uiszczać rzemieślnicy żydowscy (corocznie 10 funtów wosku i 1 kamień¹⁷ łoju z przeznaczeniem na kościoł i cerkiew w Ciechanowcu)¹⁸. W zależności od liczby ludności i możliwości finansowych, o ile sprzeciwu nie wyraził biskup diecezji brzesko-luckiej, Żydzi mogli zbudować własną synagogę oraz założyć cmentarz. Mieli ograniczone prawo własności nieruchomości znajdujących się w mieście i jego najbliższej okolicy (na gruntach pańskich). Najczęściej Żydzi posiadali i użytkowali kramy, jatki, domy, browary, karczmy. Jednakże każdorazowy zamiar sprzedaży takich nieruchomości wymagał uzyskania zgody zwierzchności dworskiej.

¹⁴ Do 1425 r. do ziemi wiskiej należał m.in. Tykocin (następnie do ziemi bielskiej na Podlasiu).

¹⁵ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (dalej: CGIA), Sąd grodzki lwowski, fond 9, op. 1, sp. 545, s. 1467–1479.

¹⁶ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANKr.), Zbiór Zygmunta Glogera (dalej: ZZG), 84, s. 61.

¹⁷ Kamień – staropolska jednostka miary, ok. 12,97 kg.

¹⁸ Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Zbiory zdigitalizowane, online, sygn. 3849; Archiwum Ciechanowieckie Ossolińskich 1715–1748, s. 55.

Ordynacje i instrukcje wydawane przez właścicieli miast oraz delegowanych przez nich urzędników oprócz praw i przywilejów społeczności żydowskiej regulowały także jej powinności. Najważniejsze z punktu widzenia dziedzica były dochody otrzymywane od społeczności żydowskiej. Żydzi z tytułu dzierżawionych placów i domów zobowiązani byli do uiszczania czynszów. Z reguły wpłacali sumy w tej samej wysokości, co chrześcijanie. W przypadku dzierżawy obiektów gospodarczych, np. karczmy lub innych, położonych w lepszej lokalizacji¹⁹, mogły to być wyższe kwoty (tak było np. w Boćkach w II poł. XVIII w.). Z reguły wyższych kwot dwór żądał od Żydów za wynajem kramów i jatek w prestiżowych miejscach (np. przy ratuszu). Rzeźnicy z Orli i Bociek wnosili w II poł. XVII w. opłaty za możliwość wykonywania swojego zawodu. Naliczano je albo od zarządzonej sztuki, albo z góry w gotówce lub w naturze²⁰. Do innych obowiązków ludności żydowskiej należało uiszczanie sum na opłacenie pracujących na polach dziedzica żniwiarzy oraz dokładanie się do obrony miasta²¹. Do tego dochodziły też okazjonalne składki (np. Żydzi z Białegostoku dołożyli w 1751 r. 500 złp na remont mostu wasilkowskiego)²². W okresie powstania kościuszkowskiego w 1794 r. na Podlasiu nakładano na gminy specjalne opłaty w zamian za zwolnienie z obowiązku dostarczania rekruta do powstańczej armii²³. Żydzi boćkowscy uiszczali także opłatę za zwolnienie z obowiązku świadczenia podwód do dworu (usług transportowych), tzw. podworszczyznę²⁴.

Oprócz powinności względem dworu Żydzi zobowiązani byli do uiszczania podatków publicznych. Podstawowym było pogłównne żydowskie, którego wysokość dla wszystkich Żydów w całej Koronie i Litwie określała konstytucja sejmowa. Do samych Żydów należał jego pobór lub też zebranie określonej sumy pieniędzy dla wysyłanych po ich odbiór deputatów od chorągwi wojskowych. Zasadniczo najważniejszym, a zarazem najtrudniejszym zadaniem było proporcjonalne rozdzielenie sumy podatkowej na poszczególne ziemstwa i gminy. Głównym organem odpowiedzialnym za pobór pogłównego, a zarazem centralnym organem samorządu żydowskiego był Sejm Czterech Ziem (hebr. Waad Arba Aracot). Żydzi z Podlasia od początku tworzenia się struktur samorządności żydowskiej w II poł. XVI w. płacili pogłównne do skarbu litewskiego. Po przyłączeniu Podlasia do Korony w 1569 r. i w kolejnych latach podlascy Żydzi nadal pozostawali przy Litwie, mimo uformowania się Sejmu Czterech Ziem ok. 1580 r. (Litwa była jedną z prowincji obok Wielkopolski, Małopolski, Rusi). Gdy na skutek sporów Żydzi z Litwy postanowili utworzyć swój osobny

¹⁹ A. Panasiuk, *Spółeczno-gospodarczy obraz Sławatycz w świetle inwentarzy (1656–1765) (dawny powiat brzeskoliteński województwa brzeskoliteńskiego)*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 2022, t. 61 (1), s. 55. Żydzi z radziwiłłowskich Sławatycz z reguły płacili wyższy czynsz za działki mieszkalne, na rynku miejskim był on dwa razy wyższy niż czynsz płacony przez chrześcijan.

²⁰ A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 60–61.

²¹ *Ibidem*, s. 72–73.

²² Archiwum Państwowe Białystok (dalej: APB), Teki Glinki 362, s. 1–2.

²³ Archiwum ŻIH, Spuścizna Anatola Leszczyńskiego (1921–1996), sygn. S/341/26, Wypisy bez paginacji; M. Mieses, *Udział Żydów w wojnach Polski przedrozbiorowej*, Warszawa 1939, s. 249.

²⁴ *Pinkas kahału boćkowskiego (1714–1817)*, oprac. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2015, s. 129.

waad (sejm) w 1623 r., to Żydzi podlascy nadal uznawali jego zwierzchność. Dopiero w 1629 r. podjęli decyzję o zmianie barw i przystąpieniu do sejmu koronnego²⁵. Być może część kahałów podlaskich, tak jak Tykocin, podporządkowała się wcześniej (w latach 1582–1595) sejmowi koronnemu²⁶.

Gminy Tykocin i Węgrów, główne kahały Podlasia, jako kahały na prawach ziemstwa (samodzielne okręgi podatkowe) od drugiej połowy XVII w. miały prawo wysyłania swoich przedstawicieli na zjazdy generalne Żydów²⁷. Podczas takich spotkań zajmowano się rozdziałem sumy podatkowej (tzw. sympli) na poszczególne gminy i ziemstwa żydowskie oraz rozwiązywano inne bieżące sprawy (np. konflikty terytorialne pomiędzy gminami, zajęcia stanowiska wobec herezji żydowskiej, remonty synagog, opłacenie urzędników skarbowych, organizowanie akcji charytatywnych itp.)²⁸. Zgodnie z ordynacją Sejmu Czterech Ziem z 1753 r. w sesjach generalności żydowskiej zasiadał jeden starszy z Tykocina, a także jeden symplarz (urzędnik odpowiedzialny za układanie taksy podatkowej)²⁹. Pozostałe gminy podlaskie nie posiadały we władzach sejmu żydowskiego swoich przedstawicieli i były reprezentowane przez te dwa kahały.

Poprzez gminę tykocińską do skarbu koronnego pogłównie płacili Żydzi z ziemi mielnickiej, bielskiej, wiskiej, łomżyńskiej, Żydzi z Siemiatycz, Sarnak, Orli, Bociek, Białegostoku i samego Tykocina³⁰, czyli gmina ta sprawowała kontrolę nie tylko nad gminami z Podlasia, ale także częścią gmin z północnego Mazowsza. Kahał węgrowski (położony w dobrach najpierw Radziwiłłów, a następnie Krasińskich) był z kolei odpowiedzialny za Żydów nie tylko z samego Węgrowa, ale także z miasteczek: Sołków, Kałuszyn, Karczew i Wólka Goworowska³¹.

System poboru pogłównego działał sprawnie jeszcze w XVII w. Jednakże gminy coraz bardziej się zadłużały (zwłaszcza u miejscowych proboszczów, szlachty i zakonów) i nie mogły rzetelnie wywiązywać się z zobowiązań podatkowych względem skarbu publicznego. Zdarzały się jednak przypadki, że gminy zapożyczały się jeszcze w II poł. XVII w. (np. w 1689 r. Żydzi tykocińscy u proboszcza brzozowskiego)³². Ponadto część starszyny żydowskiej z bogatszych, bardziej wpływowych gmin miała aspiracje odgrywania większej roli na sejmach żydowskich. Mimo reform przeprowadzonych na sejmie niemym w 1717 r. system ryczałtowego poboru pogłównego

²⁵ A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów...*, s. 12–13.

²⁶ M. Nadav, *Aspekty regionalnej autonomii Żydów polskich na podstawie pinkasu tykocińskiego z lat 1660–1795* [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji „Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej”, Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce, Uniwersytet Jagielloński 22–26 IX 1986*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 73.

²⁷ *Sejm Czterech Ziem. Źródła*, oprac. J. Goldberg, A. Kaźmierczyk, Warszawa 2011, s. 14.

²⁸ *Ibidem*, s. 12–13.

²⁹ *Ibidem*, s. 149.

³⁰ J. Muszyńska, *Dyspartyment pogłównego żydowskiego w Koronie w 1717 roku*, „Czaszy nowożytne” 1998, nr 5, s. 124.

³¹ *Ibidem*.

³² APB, Księgi grodzkie brańskie, Płyta 27, sygn. F-1708-1-190, k. 339–340v.

stopniowo przestawał być efektywny. Do złej kondycji budżetów gmin z Podlasia przyczyniały się także wojska szwedzkie i rosyjskie, które w okresie wojny północnej 1700–1721 nakładały często kontrybucje na miasta i gminy żydowskie. Zapaść gospodarczą latyfundiów szlacheckich, które zamieszkiwali Żydzi, pogłębiały cyklicznie pojawiające się epidemie, pożary i klęski głodu. Niektóre gminy uciekały się do protekcji miejscowych magnatów, którzy udzielali im libertacji podatkowych i ochrony prawnej. W praktyce zapewniało to Żydom w miarę skuteczny parasol ochronny przed urzędnikami skarbowymi czy deputatami wojskowymi.

W okresie wielkiej wojny północnej dotknięci skutkami toczonych walk Żydzi podlascy mieli problem z uiszczaniem podatku pogłównego, który przeznaczany był nie tylko na chorągwie wojska koronnego, ale także na pensje urzędników. Jan Jerzy Przebendowski, podskarbi wielki koronny, pod groźbą opieczętowania bóżnic i rekwirowania towarów nakazał Żydom z Podlasia zapłacić z raty styczniowej 1716 r. pogłównego żydowskiego, określonej w dyspartymencie (taryfie podatkowej) ułożonym przez starszych kahału tykocińskiego, zaległą pensję 3400 złp instygatorowi koronnemu, staroście mielnickiemu Janowi Władysławowi Kunath Wyrozębskiemu, za lata 1713–1714. Największą kwotę płaciły najliczniejsze gminy, czyli Tykocin (1397 złp 10 gr), Orla (833 złp 10 gr) oraz Siemiatycze 536 złp³³.

W tym okresie ze względu na panujący w kraju chaos administracja skarbową nie działała sprawnie. Adam Mikołaj Sieniawski, hetman wielki koronny, a zarazem dziedzic Międzyrzecza Podlaskiego, miasta na Polesiu (województwo brzesko-litewskie), wskazywał w 1707 r., iż Żydzi z Międzyrzecza powinni być zaliczeni do taryfy podatkowej ziemstwa Żydów Ordynacji Zamojskiej, a nie do Żydów z Podlasia. Utrzymywał, iż asygnacja skarbową (polecenie – kwit wypłacenia sumy) na sumę 6000 złp została błędnie zaadresowana do jego Żydów, a powinna być w całości uiszczona przez Żydów podlaskich³⁴.

Mimo iż Podlasie było stosunkowo małym obszarem, na którym w XVII w. prym wiodły jedynie dwa kahały: tykociński i węgrowski, to jednak i tu coraz silniej postępowała erozja autonomii żydowskiej. Gminy wypłacały pogłówne na podstawie dyspartymentów układanych na Sejmie koronnym, ale to starsi gmin chcieli decydować o tym, które gminy filialne powinny zostać wpisane do ich taryfy podatkowej. Ostatecznie w XVIII w. na skutek tarć między kahałami na Podlasiu uniezależniły się od gmin głównych dwa osobne kahały: w Ciechanowcu (sprawujący zwierzchność nad Żydami z Wysokiego Mazowieckiego) oraz w Międzyrzeczu Podlaskim³⁵.

³³ *Uniwersał Jana Jerzego Przebendowskiego podskarbiego koronnego w sprawie pogłównego Żydów podlaskich wraz z asygnacją marszałka konfederacji tarnogrodzkiej, Żydowski samorząd ziemski w Koronie*, <https://ziemstwa.judaistyka.uj.edu.pl/>

³⁴ *List Adama Mikołaja Sieniawskiego do Jana Władysława Wyrozębskiego w sprawie gminy w Międzyrzeczu Podlaskim, Żydowski samorząd ziemski w Koronie*, <https://ziemstwa.judaistyka.uj.edu.pl/>

³⁵ A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów...*, s. 13.

Pierwsze spory o zwierzchnictwo nad podległymi przykahałkami (pobliskimi wsiami) rozpoczęły się w latach 1612–1614 r., gdy gmina w Tykocinie rywalizowała z jednym z głównym kahałów litewskich – grodzieńskim – o zwierzchnictwo nad Żydami z Zabłudowa, Choroszczy i Gródka³⁶. Być może spory te miały jakiś wpływ na decyzję Żydów podlaskich o przejściu spod kurateli sejmu Żydów litewskich do sejmu Żydów koronnych. Spory między Tykocinem a Grodnem trwały w zasadzie do końca XVII w. Niektóre z gmin ponownie uznały władzę zwierzchnią Tykocina dopiero w okresie stanisławowskim, po tym, jak zniesiony został ryczałtowy system podatku pogłównego. W 1769 r. kahał w Zabłudowie podporządkował się ponownie gminie w Tykocinie³⁷, choć nie wiadomo, czy była to trwała zależność.

Pod koniec XVII w. coraz bardziej wzrastało na Podlasiu znaczenie gminy tykocińskiej. Tykocin był miastem leżącym na przecięciu szlaków handlowych, które Stefan Mikołaj Branicki (ok. 1640–1709), hrabia na Tykocinie (od 1703 r. wojewoda podlaski), starał się szybko podnieść je ze zniszczeń po potopie szwedzkim³⁸. Na przełomie XVII/XVIII w. Tykocin liczył ok. 3400–4000 mieszkańców, przy czym ludność żydowska stanowiła aż 45–52%³⁹. Branicki chętnie sprowadzał tu żydowskich osadników, którzy zwiększali liczbę żydowskich mieszkańców, przywozili towary oraz zapewniali zyski z dzierżaw. Starsi kahału tykocińskiego próbowali od lat 80. XVIII w. rozciągnąć swoją władzę na Żydów zamieszkujących kolejne miejscowości. Żydzi zamieszkujący przykahałki musieli się podporządkować wyrokom sądu starszych i rabina w Tykocinie, ale także chować swoich zmarłych na kirkucie tykocińskim oraz udawać się na nabożeństwa do synagogi tykocińskiej (zbudowana w 1642 r.). Wiązało się to także z obowiązkiem wnoszenia ustalonych opłat. Kahał w Tykocinie próbował także podwyższać składkę pogłównego, która powinna być płacona przez okolicznych Żydów właśnie za jego pośrednictwem. Przedstawiciele kahałów tykocińskiego i siemiatyckiego spotkali się w 1692 r. w obecności rabina tykocińskiego jako superarbitra, aby ustalić zasady spłacania zaległości gminy siemiatyckiej wobec tykocińskiej. Kahał siemiatycki już od 1687 r. nie partycypował w płaceniu pogłównego żydowskiego (*de facto* próbował uniezależnić się od gminy w Tykocinie) i dopiero po wielu ekskomunikach (kłótwach żydowskich) m.in. Sejmu Czterech Ziem starsi siemiatyccy zgodzili się na sąd polubowny. Żydzi siemiatyccy zobowiązali się, że przy następnych podziałach sumy podatkowej będą płacić proporcjonalnie do wysokości podatku nałożonego przez Żydów tykocińskich⁴⁰.

³⁶ *Idem, Spór między kahałami Grodna i Tykocina o hegemonię nad skupiskami żydowskimi pogranicza Korony z Litwą w XVII wieku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1983, nr 126–127, s. 85–95.

³⁷ M. Nadav, *op. cit.*, s. 80.

³⁸ A. Laszuk, *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999, s. 158. Autorka uważa, że straty ludnościowe Podlasia po wojnach z połowy XVII w. wynosiły najwyżej 18%, co częściowo tłumaczy szybkie odrabianie strat demograficznych, także żydowskich, w tym rejonie.

³⁹ M. Choińska, *Powinności mieszczan w mieście królewskim a w mieście prywatnym: przykład Tykocina w XVI–XVIII wieku*, „Studia Podlaskie” 2009/2010, t. 18, s. 35.

⁴⁰ *Sejm Czterech Ziem...*, s. 301.

W XVIII w. kahał tykociński nadal spierał się ze swoimi przykahałkami, które za jego pośrednictwem płaciły podatki. Czasami gminy próbowały zawrzeć ugody lub spór rozstrzygany był przez starszych koronnych lub trybunał skarbowy w Radomiu. Pisarze generalni Żydów koronnych (tzw. wiernicy – prowadzili rachunki i finanse ziemstwa) w związku ze skargami Żydów knyszyńskich na ich nadmierne obciążenie składką podatkową przez kahał tykociński zachęcali w 1725 r. obie gminy do zawarcia porozumienia. Najpierw jednak wiernicy koronni zdecydowali, że przez kolejne dwa lata (1726–1727) kahał tykociński nie ma prawa nakładać wyższej stawki podatku na Żydów knyszyńskich niż 600 złp. W samym Knyszynie i okolicy mieszkało wówczas tylko 36 Żydów⁴¹. Sejm Żydów koronnych potwierdził fakt przynależności kahału knyszyńskiego do gminy tykocińskiej i równocześnie skasował dekret pisarzy generalnych Żydów koronnych, wydany podczas obrad trybunału skarbowego radomskiego, a uwalniający Żydów knyszyńskich spod jurysdykcji kahału tykocińskiego⁴². Tym samym nie powiodła się i ta emancypacja, tym razem Żydów z Knyszyna, spod opieki kahału w Tykocinie. Inne gminy podległe Tykocinowi domagały się, jak to bywało już wcześniej, przynajmniej obniżenia wymiaru pogłównego żydowskiego. W 1762 r. Żydzi ze Szczuczyna, a także ich dobrodziej starosta lwowski Eustachy Potocki, dziedzic Szczuczyna (który odziedziczył to miasto po żonie Mariannie z Kątskich), skarżyli się Janowi Klemensowi Branickiemu, opiekunowi Żydów tykocińskich, że Tykocin pobiera od jego Żydów zbyt dużą kwotę podatkową⁴³.

Na sejmie konwokacyjnym sejmiki i sejmy żydowskie zostały zlikwidowane, a wraz z nimi zmieniony został dotychczasowy wadliwy system poboru pogłównego. Konstytucja z 1764 r. nakazała przeprowadzanie spisów ludności żydowskiej oraz zreformowała pogłówny żydowski: odtąd podatek ten miał być uiszczany nie ryczałtem, lecz miał się stać podatkiem powszechnym, płaconym przez wszystkich Żydów na podstawie przeprowadzonego spisu. Zgodnie z taryfą głów żydowskich, specjalnie zorganizowanym spisem dla realizacji nowych założeń podatkowych z 1765 r., struktura Żydów podlaskich u progu epoki stanisławowskiej przedstawiała się następująco. W ziemi drohickiej kahał ciechanowiecki wraz z przykahałkami (Wysockie Mazowieckie, Jabłonka) liczył 1577 Żydów, kahał siemiatycki wraz z przykahałkami (Drohiczyn) – 1895, kahał sokołowski wraz z przykahałkami (Sokołów, Sterdyń) – 1467, kahał węgrowski wraz z mniejszymi wsiami – 3623 (Żydów w sąsiednich wsiach mieszkało prawie sześć razy więcej niż w samym Węgrowie), jego przykahałek kossowski – 221, modrski – 354, mąkobodzki – 163. Łącznie w ziemi drohickiej mieszkało 9300 Żydów. W ziemi mielnickiej kahał sarnacki z przykahałkami liczył 244 Żydów, jego przykahałek niemirowski – 88, kahał konstantynowski z przykahałkami – 553, przykahałek łosicki – 389, miasto Międzyrzec z okolicznymi wsiami – 1076, Rossosz – 89. Łącznie ziemię mielnicką zamieszkiwało 2439 Żydów. W ziemi bielskiej znajdował się największy kahał – tykociński, liczący z przyległymi wsiami (przykahałkami) 2694 Żydów, także jego przykahałki: sokołowski – 163 Żydów, wiszyński – 148, jasionowski – 242, goniądzki – 426, rajgrodzki – 418, augustowski

⁴¹ *Uгода w sprawie podatków gminy w Knyszynie, Żydowski samorząd ziemski w Koronie*, <https://ziemstwa.judaistyka.uj.edu.pl/>

⁴² *Sejm Czterech Ziem...*, s. 245.

⁴³ APB, Teki Glinki 315, s. 175.

– 239, białostocki – 761, orlański – 1358, boćkowski – 855 Żydów. W sumie ziemię bielską zamieszkiwało 7304 Żydów. Być może liczba ta była większa, gdyż częstą praktyką było ukrywanie się Żydów przed lustratorami spisowymi w celu zaniżenia liczby głów w gminie i tym samym wymiaru podatku⁴⁴. Łącznie województwo podlaskie w 1765 r. zamieszkiwało 19 043 Żydów. Kolejny spis, przeprowadzony w 1790 r., wykazał jedynie 15 421 osób wyznania mojżeszowego, czyli spadek o prawie 20%. Drugi z tych spisów był jednak jeszcze mniej wiarygodny⁴⁵.

W okresie stanisławowskim spory między gminami nie ustały, gdyż kolejne przykahałki próbowały oddzielić się od macierzystej gminy – Tykocina. Mniejsze gminy, partykularze Tykocina, nie chciały dokładać się do spłacania długów gminy tykocińskiej, tym bardziej, że musiały regulować własne zobowiązania. Większość długów była zaciągana przez starszych kahału tykocińskiego, którzy robili to w imieniu pozostałych partykularzy. W 1683 r. na sejmie żydowskim w Jarosławiu Żydzi tykocińscy uwolnili Żydów ziemi łomżyńskiej i wiskiej od zadłużenia spłacając ich zobowiązania⁴⁶. W związku z udanym oderwaniem się Żydów z miasteczka Rossosz (ziemia mielnicka) od synagogi tykocińskiej i przystąpieniem do kahału międzyrzeckiego, Izabela Branicka, ówczesna dziedziczka Tykocina, poleciła urzędnikom w 1778 r. sprawdzić zadłużenie gmin żydowskich należących do gminy tykocińskiej. Nakazała przy tym podjąć starania w komisji skarbu koronnego w celu anulowania przesuńnięcia podatkowego niekorzystnego dla Żydów mieszkających w jej dobrach⁴⁷.

Do końca okresu przedrozbiorowego najważniejszą gminą na Podlasiu pozostał kahał w Tykocinie. Jak wykazali lustratorzy sądu ziemiańskiego zajmujący się na Sejmie Wielkim (1788–1792) likwidacją długów żydowskich, w tym Żydów z Podlasia, przynajmniej do roku 1775 do kahału tykocińskiego należeli Żydzi z miejscowości: Białystok, Orla, Stawiski Szczuczyn, Grajewo, Rajgród, Boćki, Suraz, Śniadowo, Łomża, Wizna, Jedwabne, Nowogród, Bogusze, Augustów, Jasionówka, Goniądz, Knyszyn, Wyszonki, Topczewo, Zambrów, Sarnaki, Konstantynów, Niemirów, Łosice, Mielnik, Rossosz, Siemiatycze, Sokoły Kościelne⁴⁸. Czyli łącznie starsi tykocińscy podporządkowali sobie 29 partykularzy (z Podlasia i Mazowsza). Jedną z najważniejszych gmin filialnych Tykocina był kahał białostocki.

Najwcześniejsza wzmianka o Żydach z Białegostoku pochodzi z 1658 r. i zapewne odnosiła się do uchodźców wojennych, którzy dotarli na te tereny. W 1663 r. spis wykazał 75 podatników żydowskich. W tym czasie całkowita liczba mieszkańców Białegostoku i przyległych wsi liczyła ok. 1100 osób, ale ze względu na epidemię spadła do nieco ponad 300 w ciągu następnej dekady. Kolejne wzmianki o Żydach białostockich pochodzą z 1673 r. (tylko 34 Żydów płaciło pogłównne) oraz z 1676 r., kiedy

⁴⁴ *Liczba głów żydowskich w Koronie z taryfy roku 1765*, wyd. J. Kleczyński, F. Kluczycki, Kraków 1898, s. 19.

⁴⁵ Z. Guldón, *Ludność żydowska w miastach województwa podlaskiego w końcu XVIII wieku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 50.

⁴⁶ ANKr., ZZG 84, s. 50.

⁴⁷ APB, Teki Glinki 215, s. 20.

⁴⁸ ANKr., ZZG 84, s. 50, 53.

to odnotowano, że grupa Żydów mieszkała w karczmie w pobliżu kościoła białostockiego⁴⁹. Do osiedlenia się Żydów w Białymstoku skłoniło funkcjonowanie od lat 60. XVII w. wiejskiego targowiska. Żydzi szybko założyli tutaj swój pierwszy cmentarz żydowski (dziś jest to teren między ratuszem a skwerem Józefa Bartoszek). Na przykładzie Żydów z Białegostoku można zaobserwować zjawisko osiedlania się ludności żydowskiej we wsiach, które otrzymały w II poł. XVII i w XVIII w. przywileje na organizację targowisk. Było to szczególnie popularne na Podlasiu i Mazowszu, gdzie było dużo królewskich, a relatywnie mało miast, w których ludność, w tym także żydowska, mogłaby handlować. Takie właśnie miejscowości – o charakterze targowym, bez prawa miejskiego – starały się częściowo zastępować miasta. Ludność żydowska w takich osadach zajmowała się głównie handlem i rzemiosłem, a pozostali mieszkańcy uprawą ziemi⁵⁰. W Białymstoku aż do lat 90. XVII w. funkcjonowało jedynie targowisko przy miejscowym kościele, a opłaty targowe pobierano od przyjezdnych za prawo do wystawiania towarów⁵¹.

W 1691 r. zebrali się komisarze biskupa wileńskiego Konstantyna Kazimierza Brzostowskiego, wyznaczeni do zamiany gruntów między prepozytem Janem Michałem Głowińskim a właścicielem dóbr białostockich Stefanem Mikołajem Branickim (dziedzic Tykocina, Ratna, Ruszczy, starosta bielski, brański, stolnik wielki koronny, od 1703 r. wojewoda podlaski). Zmierzyli oni granice przyszłego miasta, wytyczyli przyszłe ulice oraz położenie rynku głównego. Teren obejmujący miasto Białystok, do którego mieli ściągać chrześcijańscy i żydowscy osadnicy, obejmował więc rynek, targowisko plebańskie i grunty przy Gościńcu Suraskim, które nazwano z czasem Chanajki. Na tym terenie zaczęli osiedlać się Żydzi⁵². Celem Stefana Mikołaja Branickiego była budowa dla siebie i swojej rodziny głównej rezydencji magnackiej⁵³, dla której należało szybko stworzyć solidne zaplecze gospodarcze w oparciu o handel i lukratywne dzierżawy. Dlatego też w następnym roku doszło do kluczowego wydarzenia w historii Żydów białostockich. 11 lipca 1692 r. Stefan Mikołaj Branicki nadał Żydom przywilej, który normował funkcjonowanie w Białymstoku gminy żydowskiej (kahału), w tym m.in. prawo do handlowania wokół rynku, opłacania podatków, uprawiania rzemiosła, posiadania synagogi, szpitala i cmentarza (kirkutu), który zlokalizowany został w centrum miasta. W wyniku tych zabiegów na przełomie XVII i XVIII w. do nowo utworzonego miasta zaczęli napływać osadnicy.

Druga z hipotez osadnictwa żydowskiego w Białymstoku wiąże ich pojawienie się wraz z oskarżeniem w 1690 r. starszych kahału brzesko-litewskiego o popełnienie mordu rytualnego na Gabrielu Zabłudowskim (sześćioletni chłopczyk ze wsi Zwierki

⁴⁹ J. Maroszek, *Przykahalek żydowski w Białymstoku 1658–1795* [w:] *Białystok – Mayn Heyn*, red. D. Boćkowski, Białystok 2014, s. 9.

⁵⁰ J. Maroszek, *Żydzi wiejscy na Podlasiu w XVII i XVIII wieku w świetle przemian struktury rynku wewnętrznego*, „*Studia Podlaskie*” 1989, t. 2, s. 67.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *260 rocznica ponowienia praw miejskich Białegostoku. Katalog wystawy*, oprac. E. Zalewska, Białystok 2009, s. 6.

⁵³ T. Wasilewski, *Kształtowanie się białostockiego ośrodka miejskiego w XVII i XVIII w.*, „*Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*” 1985, t. 4, s. 33–34.

leżącej przy trakcie z Białegostoku do Zabłudowa miał zostać uprowadzony przez żydowskiego arendarza i torturowany w jednej z piwnic w Białymstoku). Być może właśnie do Białegostoku udali się Żydzi z Brześcia Litewskiego⁵⁴, którzy obawiali się, że zostanie przez tamtejszy sąd zastosowana zasada zbiorowej odpowiedzialności i poniosą śmierć na stosie. W samym Białymstoku legenda o mordach rytualnych musiała być dość żywa. W 1769 r. podczas budowy domu św. Marcina siostr szarytek (Siostry Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo) przy rynku białostockim odkopano ciało Franciszka Matysiuka, które nie uległo rozkładowi. Obywatele miejscy podejrzewali, że był on ofiarą żydowskiego mordu rytualnego. Odnaleziono rzekomych sprawców i sprawa znalazła swój finał w sądzie miejskim, a domniemaną ofiarę jako potencjalnego męczennika uroczystie pochowano w kościele farnym (najpierw pod ołtarzem Matki Bożej z Góry Karmel, a następnie w krypcie)⁵⁵.

Żydzi białostoccy uznawali zwierzchnictwo gminy tykocińskiej. Świadczy o tym choćby konieczność powoływania się na kontakty handlowe kupców z gminy nadrzędnej. W 1692 r. Żydzi z Białegostoku, odwołując się do wcześniejszej umowy, poprosili starszych tykocińskich o zwiększenie liczby zakupywanych tzw. rajskich jabłuszek – etrogów (*citrus medico*), lulawów (palm) i mirtu (hadasa), które były potrzebne do odmawiania modlitw i ceremonii w czasie żydowskiego Święta Szałasów (hebr. Sukkot). Kahał tykociński spełnił prośbę i obiecał sprowadzić z Wrocławia taką dostawę⁵⁶. Zamówienie miało być dostarczone do Tykocina, gdyż gmina białostocka nie miała jeszcze własnej bóżnicy, ale nad odebraniem zamówionego towaru czuwał wysłany specjalnie w tym celu posłaniec kahału białostockiego⁵⁷.

Miasteczko Białystok przetrwało zawieruchę wojenną z pierwszych dekad XVIII w. i prężnie się rozwijało. W 1716 r. liczba mieszkańców Białegostoku spadła (zamieszkiwało je wówczas tylko 35 Żydów i Żydówek), być może z powodu epidemii lub najazdu, ale miasto szybko odrobiło te straty ludnościowe⁵⁸. Nie wiemy, czy kahał białostocki w 1711 r. musiał zaciągnąć pożyczkę na sumę 1000 złp od Teresy Wydrzyckiej, komornikowej bielskiej, z powodu kłopotów budżetowych, czy też planował nowe inwestycje w gminie. W umowie zawartej ze szlachcianką zobowiązał się płacić od tej sumy roczne odsetki 7 złp 15 gr, które przeznaczone były na zapalanie lampy w kościele parafialnym (farnym)⁵⁹. Taka operacja finansowa była dość powszechnym kontraktem kredytowym stosowanym dla ominięcia kościelnego zakazu o lichwie, zwanym z niemieckiego wyderkafem lub wyderkiem (sprzedaż z prawem odkupu,

⁵⁴ J. Maroszek, *Przykahałek żydowski...*, s. 14.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*; APB, Teki Glinki 125, s. 42–43. W 1769 r. w sądzie landwójtowskim białostockim rozpatrywana była sprawa kryminalna o zabójstwo Franciszka Matysiuka (zm. 1767) w browarze Lejby Ogrodnickiego i jego syna Kopla Lejbowicza oraz gwałt na służącej o imieniu Estera. Ostatecznie, mimo zastosowanych tortur, nie udowodniono Żydom morderstwa, ale obaj zostali wygnani z miasta i z dóbr Branickiego. Z ich majątku kahał zapłacił zgwałconej dziewczynie 100 złp oraz odprawę za 17 tygodni pracy.

⁵⁷ J. Maroszek, *Przykahałek żydowski...*, s. 14.

⁵⁸ T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 38.

⁵⁹ J. Maroszek, *Przykahałek żydowski...*, s. 14.

niem. *wiederkaufen*). Często w ten sposób duchowieństwo lokowało (pożyczało) swój kapitał u Żydów. Ci natomiast wykorzystywali te środki np. na zapłacenie innych długów, remonty budynków czy też budowę synagogi.

Bardzo szybko Żydzi białostoccy podjęli działania mające na celu postawienie budynku, w którym mogliby się modlić. W 1700 r. proboszcz białostocki wydzierżawił im kawałek ziemi (tzw. pastewnik w okolicach ul. Suraskiej) pod budowę pierwszej bóżnicy, znanej (od palącego się stale światła w czynnej synagodze) pod nazwą *Ner Tamid* (hebr. wieczne światło) za roczną opłatą 30 złp. Jednakże zapewne z powodu zbyt małych funduszy wybudowano w 1718 r. jedynie dom modlitwy służący tylko mężczyznom (*beit ha-midrash*), niebędący jeszcze z punktu widzenia prawa żydowskiego synagogą, i utworzono bractwo, które się nim opiekowało. Wokół tej niewielkiej drewnianej budowli, w obrębie tzw. placu synagogałnego (okolice dzisiejszej ul. Suraskiej), rozwijać się będzie w późniejszych latach białostocka dzielnica żydowska zwana Szulhof. Dom modlitwy posiadał otoczone parkanem podwórko, izdebkę z dwiema komórkami mieszkalnym dla rabina i podrabina (zastępcy) z żoną. Pełnił także funkcję archiwum, gdyż przechowywano tam pinkas kahałny, czyli księgę gminy⁶⁰. W 1764 r. rozpoczęto budowę nowej synagogi, murowanej⁶¹. W II poł. XVIII w. powstawały kolejne budynki gminne. Przy ul. Zatylniej (targowej), równoległej do zachodniej części rynku, znajdował się mały szpital–przysiółek żydowski, a przy ul. Browarnej łaźnia (mykwa)⁶².

Dla prawidłowego funkcjonowania gminy potrzebny był także cmentarz. Pierwsza nekropolia szybko okazała się za mała dla mieszkańców rozrastającej się gminy. Ostatecznie kirkut przestał być użytkowany w 1770 r. W jego pobliżu krawiec Miron Josiowicz zakupił w tym czasie nieruchomości i otrzymał zezwolenie na budowę browaru. Dążący do przebudowy miasta Jan Klemens Branicki polecił w 1752 r. chrześcijanom, aby sprzedali kahałowi białostockiemu grunty, dzięki czemu Żydzi wybudowali kirkut za Bramą Suraską, po prawej stronie (tzw. cmentarz na przedmieściu suraskim). Najstarsze macewy na tym cmentarzu pochodzą z lat 60. XVIII w. W 1766 r. utworzone zostało żydowskie bractwo pogrzebowe Chewra Kadisza (święte bractwo). Znany jest m.in. nagrobek rabina Józefa Kalmana, syna Mojżesza (zm. 1789)⁶³.

W I poł. XVIII w. nadane i umocnione zostały kolejne prawa i przywileje miasta Białegostoku. W 1723 r. król August II Wettyn nadał miastu prawo odbywania niedzielnych targów i trzydniowych jarmarków. Natomiast wspomniany już Jan Klemens Branicki (1689–1771) – nowy właściciel Białegostoku, syn Stefana Mikołaja Branickiego, jeden z najbogatszych magnatów w kraju (od 1726 r. generał artylerii koronnej, od 1735 r. hetman polny koronny, od 1746 r. wojewoda krakowski,

⁶⁰ *Ibidem*, s. 17–18.

⁶¹ Synagoga znajdowała się przy dziś nieistniejącej ul. Bóżniczej. Dokładnie w miejscu tej pierwszej synagogi na początku XX w. stanie Wielka Synagoga w Białymstoku.

⁶² *Ibidem*, s. 18.

⁶³ T. Wiśniewski, *Cmentarze żydowskie w Białymstoku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 383–384; J. Maroszek, *Przykahałek żydowski...*, s. 18.

od 1751 r. hetman wielki koronny) – uzyskał od Augusta III przywilej na ponowienie praw miejskich, przyjmując ustrój wzorowany na prawie magdeburskim, a także przywilej na organizację dodatkowego, czwartego jarmarku. Równocześnie jednak rozciągnął na Żydów jurysdykcję miejską, zrównując ich w prawach z ludnością chrześcijańską. Odtąd to sąd magistratu miał rozsądzać spory pomiędzy chrześcijanami a Żydami (z możliwością apelacji do dziedzica). Ponadto, co było osobliwe, pozwolił starszemu kahału uczestniczyć w odbywającej się w ratuszu białostockim elekcji nowego burmistrza, z możliwością oddania głosu⁶⁴. Elekcja taka odbywała się po zawiadomieniu wszystkich mieszkańców miasta, którzy powinni się zgromadzić w ratuszu, wraz z delegatem dworu (tj. od Branickiego). Warto podkreślić, iż w XVIII w. coraz silniej zaznaczała się w miastach prywatnych tendencja do podporządkowywania ludności żydowskiej władzy magistratów. Można to tłumaczyć wzrostem liczby Żydów w mieście i zwiększaniem się ich znaczenia w gospodarce – pośrednio także dla dochodów dziedzica. Było to zapewne także efektem postulowanego przez niektórych reformatorów oświeceniowych zrównania w prawach ludności żydowskiej z chrześcijańską⁶⁵. Od 1769 r. z ramienia magnata sprawy między Żydami a katolikami miał ostatecznie rozstrzygać gubernator (z prawem apelacji do dziedzica)⁶⁶. Ponadto bez zgody tego urzędnika dominialnego Żydzi ani katolicy nie mogli sprzedawać ani kupować nieruchomości (placów, domów, ogrodów)⁶⁷.

Ukoronowaniem starań Jana Klemensa Branickiego o unormowanie stanu prawnego miasta było nadanie Białemustokowi praw miejskich magdeburskich 1 lutego 1749 r.⁶⁸. Kolejny przywilej odnawiający prawo magdeburskie Białegostoku wydany został w 1760 r., zapewne w wyniku wielkiego pożaru, który nawiedził miasto siedem lat wcześniej a przyczynił się do niego nieostrożny Żyd „palący” gorzałkę (gotujący na ogniu w kotle sfermentowany płyn celem odparowania alkoholu)⁶⁹.

Instruktarz miejski z 1745 r. wydany przez Branickiego precyzyjnie regulował powinności społeczności miejskiej, w tym białostockich Żydów. Znaczna część przepisów dotyczyła zabezpieczenia przeciwpożarowego oraz kwestii porządkowych. Żydzi i katolicy mieli wystawić porządną kadz na wodę, na kółkach, o pojemności 240–300 garnców, która miała być zawsze nalana do pełna i stać naprzeciwko domów. Każdy Żyd i katolik powinien był posiadać dwie drabiny (w tym jedną prowadzącą do komina). Żydzi i katolicy mieli zaopatrzyć się w bosak (jeden na trzy

⁶⁴ J. Maroszek, *Przykahałek żydowski...*, s. 15.

⁶⁵ A. Kaźmierczyk, *Żydzi w dobrach prywatnych...* s. 34, 36.

⁶⁶ APB, Teki Glinki 122, Instrument na gubernatorstwo w Białymstoku, 30 XII 1772, s. 19–20. W przypadku spraw o długi żydowskie można się było odwoływać do komisarza generalnego. Gubernator miał także kompetencje administracyjne, np. mógł zlecić budowę magazynu zapasów (żywności i furażu dla koni), który w 2/3 miał być finansowany przez Żydów, a w 1/3 przez katolików celem opłacenia przybywających do miasta oddziałów wojskowych.

⁶⁷ APB, Teki Glinki 122, s. 21.

⁶⁸ *260 rocznica ponowienia...*, s. 15.

⁶⁹ K. Łopatecki, W. Walczak, *On the History of Branicki Palace until 1809. The Influence of „Versailles of Podlasie” on the Development of Białystok*, Białystok 2015, s. 62–63.

osoby), czyli hak do rozrywania dachów i ścian. Jedni i drudzy mieli obowiązek czyszczenia kominów i naprawiania połowy zepsutych parkanów. Kahał miał pilnować w mieście „ochędóstwa” (czystości), odpowiadał też za sprzątanie bruku, reperowanie i czyszczenie studni, pomp, rynsztoków i rowów odpływowych, wymianę zbitych okien i dachówek, naprawę tynków. Starsi mieli także pilnować, aby karczmy i austerie były regularnie oczyszczane z gnoju, oraz zgłaszać do dworu podróżnych przybyłych do miasta. Żydzi razem z katolikami mieli opłacać stróża do pilnowania sadzawek i dzwonnika obwieszczającego zebrania w mieście, alarmującego o pożarze czy powiadamiającego o wyprowadzeniu na plac więźnia. Żydowski i katolicki gospodarze mieli tworzyć warty oraz wyposażać je w berdysze i trąbki celem ochrony przed potencjalnymi złodziejami, raportować burmistrzowi o wszelkim niebezpieczeństwie, a zwłaszcza ostrzegać o pożarze⁷⁰.

Podobne rozwiązania porządkowe i przeciwpożarowe zostały wprowadzone także w innych miasteczkach prywatnych na Podlasiu (w Międzyrzeczu, Mordach, Siemiatyczach)⁷¹.

Okres rządów Branickich przyczynił się do rozwoju białostockiej gminy żydowskiej. Białostoccy Żydzi cieszyli się z ochrony możnego i wpływowego protektora, a ten zezwalał im stopniowo na rozszerzanie działalności gospodarczej. Branicki chętnie przystawał na propozycje żydowskie w sferze handlu, zwłaszcza gdy mogły przyczynić się do powiększenia jego dochodów. W 1745 r. dziesięciu żydowskim handlarzom oddano do dyspozycji większość sklepów znajdujących się w obrębie rynku. Magnat w 1755 r. pozwolił Żydom (wnioski złożyło aż dwudziestu) na wybudowanie własnym sumptem kramów. Miało to na celu szybką odbudowę miasta po niedawnym pożarze. Jak wyliczono, w 1772 r. w nowym ratuszu (budowanym w latach 1745–1761) oraz przylegających do niego pawilonach znajdowało się 48 lokali z przeznaczeniem do handlowania. Zdecydowaną większość z nich dzierżawili właśnie Żydzi. Jedynie dwa kramy należały do chrześcijanina – niemieckiego kupca Jana Bogusława Szulca⁷². Podobnie jak w innych ośrodkach ziemi bielskiej, Żydzi białostoccy zajmowali się zwłaszcza handlem. W połowie XVIII w. pojawiali się na targach w Lipsku, we Frankfurcie nad Odrą, w Wirtembergu, Królewcu oraz w Rosji⁷³. W kraju głównym kierunkiem handlowym było Mazowsze i Warszawa⁷⁴. Za granicę Żydzi białostoccy wywozili zboża, skóry, futra, przywozili zaś sukna i towary kolonialne⁷⁵. Według rejestru siedmiu komór celnych z 1766 r. Żydzi z Białegostoku spośród kahałów ziemi bielskiej przewieźli towary o najwyższej wartości, wyprzedzając Żydów z Tykocina⁷⁶. Pokazywało to, że Żydzi białostoccy zaczęli przeważać gospodarczo nad tykocińskimi.

⁷⁰ APB, Teki Glinki 121, s. 6–13.

⁷¹ A. Średzińska, *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr. hab. Józefa Maroszka*, Białystok 2011, s. 243.

⁷² J. Maroszek, *Przykahałek żydowski...*, s. 16.

⁷³ A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 145–148, 240.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 241.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 154–155.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 165.

Polichromie w Wielkiej Synagodze w Tykocinie, fot. Maciej Mazur, 2025, zdjęcie ze zbiorów Muzeum w Tykocinie

Najwięcej dochodów uzyskiwali Braniccy od wybranych Żydów z tzw. arendy generalnej. W zamian za opłacenie odpowiednio wysokiego czynszu dzierżawnego dla dworu żydowscy dzierżawcy otrzymywali wyłączne prawo produkcji i sprzedaży alkoholu, uboju zwierząt i sprzedaży mięsa, poboru lokalnych podatków i opłat. Oznaczało to, że każdy, kto chciał prowadzić taką działalność gospodarczą, musiał ten zamiar zgłosić arendarzowi generalnemu i wnieść opłatę. Najwięcej pieniędzy dla dworu dostarczali dzierżawcy karczm i browarów⁷⁷.

O tym, jak wyglądała szczegółowa struktura społeczna i zawodowa Białegostoku, informuje nas inwentarz pośmiertny hetmana Branickiego z 1771/1772 r. Wymienionych zostało w nim aż 120 specjalizacji zawodowych wykonywanych przez ludność miasta. Przynosi on kilka wartościowych danych statystycznych. Całkowita ludność Białegostoku i jego przedmieść liczyła wtedy 1845 osób. Łącznie w Białymstoku i na przedmieściach mieszkało 1025 chrześcijan – 55,6%. Natomiast Żydów w Białymstoku i na przedmieściach było 820, tj. 44,4%. Ludność zawodowa czynna składała się z 545 osób, z czego 344 to chrześcijanie, a 201 Żydzi. Ci ostatni szczególnie widoczni byli w branży spożywczej, włókienniczej i tradycyjnie w handlu. Chrześcijanie najchętniej się do pracy we dworze, pełnili służbę wojskową oraz zajmowali się uprawą roli. Wyłącznie oni wykonywali zawody związane z branżą budowlaną, przemysłem drzewnym i metalowym. Specjalnością zaś Żydów białostockich było kuśnierstwo i krawiectwo⁷⁸. Żydzi ponadto produkowali alkohol, zwłaszcza warzyli piwo: w mieście posiadali 39 browarów, 5 słodowni, 6 karczm, działało tu 14 szynkarzy i 12 winników (producentów wina). Największym powodzeniem cieszyły się karczma „Pod Łabędziem” przy rynku oraz zajazd „Pod Jeleniem” przy Bramie Wasilkowskiej⁷⁹. Większość nieruchomości żydowskich ulokowana była w dzielnicy Chanajki (m.in. ulice Suraska, Zatylna – Targowa, Browarna), ale Żydzi mieszkali też licznie przy ul. Choroskiej, Zielonej, Wasilkowskiej i na przedmieściu za Bramą Wasilkowską⁸⁰.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 205–213.

⁷⁸ A. Oleksicki, *Socjotopografia Białegostoku w świetle inwentarza miasta z 1771/72 r. i planu Beckera z 1799*, „*Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*” 1985, t. 4, s. 55.

⁷⁹ J. Maroszek, *Przykahalek żydowski...*, s. 20.

⁸⁰ *Ibidem*.

Uproszczony podział zawodowy i społeczny ludności Białegostoku w 1772 r. uwzględniający chrześcijan i Żydów (wybrane zawody)

Zawody wykonywane w Białymstoku	Żydzi	Chrześcijanie
Arendarze propinacji, karczmarze i szynkarze	28	3
Cyrulicy	3	1
Rzeźnicy	6	1
Szmuklerze	4	0
Krawcy	37	5
Kuśnierze	7	3
Muzykanci	3	13
Piekarze	5	6
Pasamonicy	2	0
Gmina żydowska: chazani, inspektorzy, kantorzy, podrabinkowie, rabini, wiernicy	12	0

Źródło: Archiwum Państwowe w Białymstoku, Teki Glinki 115, k. 1–4.

Życie Żydów białostockich dzięki opiece Branickich było dość spokojne, choć zdarzały się wyjątki. W 1734 r. w trakcie wojny o sukcesję polską Jan Klemens Branicki opowiedział się za Augustem III przeciwko Stanisławowi Leszczyńskiemu. Zwolennicy tego ostatniego spalili m.in. Tykocin, dopuszczając się grabieży na miejscowych Żydach. W tym samym roku od Żydów białostockich analogicznie została pobrana kontrybucja (po której sporządzono wykaz szkód wraz z ich wyceną): 36 beczek piwa – 144 złp, 7 jałówek, 1 cielę – 183 złp 20 gr, 83 garnców wódki – 166 złp, chleb pszenney i chleb pytlowy (na zakwasie z mąki żytniej) – 38 złp, dwie kopy serów – 24 złp, dwie faski (beczki) masła – 20 złp, 8 garnców śmietany – 8 złp, 15 garnców soli – 30 złp, cebula – 6 złp, korzenie – 80 złp. Nadzwyczajnych opłat zażądali komenderujący oficerowie. Duże straty ponieśli Abram Złotnik (stracił m.in. szabasowe lichtarze) oraz Zoroch Moskowicz, który utracił rury do kotła oraz zapas zboża. Łącznie kahał białostocki wraz z żydowskim złotnikiem i gorzelnikiem utracili towarów na rzecz zwolenników Leszczyńskiego na łączną sumę 2880 zł i 5 gr.⁸¹ W mieście czasem dochodziło do bójek lub też dochodziło do niesnasek na skutek posługiwania się na targu fałszywą monetą (o co oskarżano Żydów białostockich⁸²). Nie było także większych skarg ani zastrzeżeń ze strony duchowieństwa (większość protestów kierowana była do starszych tykocińskich o niezapłacone długi kościelne). Białystok w epoce przedrozbiorowej administracyjnie przynależał do diecezji brzesko-luckiej. Jeden z jej biskupów – Franciszek Antoni Kobielski – wydał w 1741 r. list pasterski adresowany do Żydów zamieszkujących jego diecezję. Zabraniał im w nim m.in. dzierżawienia dóbr, zatrudniania służby chrześcijańskiej, sprawowania urzędów, wychodzenia

81 APB, Teki Glinki 280, s. 110–112.

82 *Ibidem*, 316, s. 60.

z domów podczas procesji kościelnej, a także lichwy⁸³. Raz na kwartał nakazywał Żydom słuchać kazania w synagodze wygłaszanego przez przysłanego specjalnie w tym celu księdza. Był to element pewnej strategii, choć nieskoordynowanej, nawracania Żydów przez Kościół, zresztą wdrażanej z dość marnym skutkiem. Trudno też było oczekiwać od Żydów z dobrze prosperującego latyfundium Branickich, że będą chcieli się nawracać. Do Tykocina wprawdzie Jan Klemens Branicki zaprosił księży misjonarzy w 1751 r., ale nie osiągnęli oni spektakularnych sukcesów w nawracaniu Żydów⁸⁴. Nie udało się to także w Drohiczynie, gdzie skromną liczbę Żydów ochrztili miejscowi jezuici. Lakoniczne zapiski nie pozwalają uzyskać informacji, skąd oni pochodzili. Szczególnie uroczysty charakter miał chrzest 13-letniej Żydówki 14 września 1751 r. w kościele parafialnym drohiczynskim (po chrzcie: Anny Wrzesińskiej) z udziałem aż 22 przedstawicieli magnaterii i szlachty mazowieckiej i podlaskiej (m.in. rodziny Ossolińskich)⁸⁵. Takie zaangażowanie możliwych rodziców chrzestnych zapewniało neoficie lepszy start w przyszłości (na konwersję z reguły decydowali się ubodzy Żydzi).

Żydzi białostoccy z połowy XVIII w. jednakże zadowoleni byli ze swojej sytuacji gospodarczej i warunków socjalno-bytowych, żyli w symbiozie z magnatem i jego dworem. Dla nich najważniejszą kwestią było określenie ich statusu prawnego.

O jego szczegółowe określenie zadbała Izabela Branicka (1730–1808) z Poniatowskich, wdowa po Janie Klemensie Branickim. Według zatwierdzonego przez nią „przepisu przyzwoitego w obywatelstwie dla kahału białostockiego” z 1777 r., czyli ordynacji dla gminy żydowskiej w Białymstoku, elekcja starszych (kahału) miała odbywać się w Wielkanoc żydowską (święto Pesach, marzec/kwiecień). Wybory miały się odbywać przy udziale osoby przysłanej przez dwór i miały mieć charakter dwustopniowy (najpierw wybierano elektorów). Osobami zarządzającymi gminą był starszy rokowy (roczny) i starszy miesięczny (zmieniający się co miesiąc). Finansami zajmował się wiernik, który zbierał od Żydów podatki zgodnie z rejestrem podatników. Rachmistrzowie (2–3 osoby) weryfikowali przejrzystość finansów od strony zwykłych obywateli gminy. Aby zapobiec ewentualnej defraudacji, kasa kahału zabezpieczona była trzema zamkami. Klucze były przechowywane przez wiernika i starszych miesięcznych. Żydzi w świetle tej ordynacji mieli odrębne cechy rzemieślnicze: krawców, piekarzy, cyrulików i kuśnierzy. Gmina prowadziła trzy księgi (pinkasy): księgę rachunkową, w którym zapisywano dochody i wydatki kahału; księgę elekcji, w której wyszczególniano wszystkich urzędników i funkcjonariuszy kahału; księgę sądową, w której odnotowane były złożone protestacje i manifestacje (pisma przedprocesowe), dekrety oraz transakcje. Do szczególnych uprawnień kahału należało sprawdzanie, czy nie jest sprowadzana do miasta fałszywa moneta (m.in. to było częstą praktyką na skutek wwożenia fałszywej monety przez króla Prus Fryderyka II i wprowadzania jej do obiegu podczas targów), pilnowanie miar i wag (sprzedaży na funty i łokcie i stosowania miar warszawskich), przeprowadzanie

⁸³ *Żydzi polscy 1648–1772. Źródła*, oprac. A. Kaźmierczyk, Kraków 2001, s. 53–54.

⁸⁴ J. Łupiński, *Seminarium duchowne w Tykocinie w latach 1769–1863*, Łódź 2011, s. 53–56.

⁸⁵ E. Borowski, *Działalność Towarzystwa Jezusowego w Drohiczynie nad Bugiem*, „*Studia Teologiczne*” 1984, nr 2, s. 175.

formalnego dochodzenia o posiadanie obywatelstwa w gminie (prawo chazaki, prawo do zamieszkania w gminie), sprawdzanie stanu osobowego gminy. Spory wewnętrzne między Żydami rozstrzygał sąd kahalny (pod przewodnictwem starszego rocznego i starszego miesięcznego) lub sąd religijny (na czele z rabinem), który stosował prawo halachiczne. Jeżeli wartość sporu przekroczyła 500 złp, Żydzi mieli prawo odwołać się od sądu żydowskiego białostockiego do sądu kahalnego przy synagodze w Tykocinie. Najsurowszą karą, jaką przewidziano, było wydalenie z gminy⁸⁶.

Niewiele wiadomo na temat rabinów białostockich w okresie staropolskim. Zapewne gmina spisywała z nim jakiś kontrakt. Do obowiązków rabina należało przewodniczenie sądowi rabinackiemu, odprowadzanie pogrzebów i udzielanie ślubów. W ordynacji dla gminy w Białymstoku zabroniono miejscowemu rabinowi udzielania ślubów osobom „niemającym sposobu do życia” (czyli nieprowadzącym działalności handlowej lub szynkarskiej ani nie znającym rzemiosła)⁸⁷. Stygmatyzowało to osoby mniej zaradne życiowo oraz ubogie, ale także zniechęcało takie osoby spoza gminy do osiedlenia się na jej terenie. W materiałach źródłowych wzmiankowany jest Jozua Szapiro, który był rabinem nie tylko Białegostoku, ale także Zabłudowa i okolicy; autorem rozpraw talmudycznych wydanych we Frankfurcie nad Odrą w 1771 r. Może to świadczyć o tym, iż rabin z Białegostoku cieszył się wówczas pewnym uznaniem i mógł uchodzić za autorytet talmudyczny. W pinkasie kahału choroskiego znajduje się zapis z 1751 r. wskazujący, że rabin Białegostoku sprawował także swoją posługę rabinacką w Choroszczy⁸⁸. To wyjaśnia po części przekazanie władzy nad gminami w Choroszczy i Gródku w 1771 r. przez kahał tykociński relatywnie młodemu kahałowi białostockiemu. Choć zapewne ważniejszą rolę odegrała polityka Branickich wobec kahału białostockiego i miasta Białystok, które zostało przez nich przekształcone w główną siedzibą latyfundium⁸⁹.

Obierając Białystok za swoją rezydencję Branickcy dbali nie tylko o budowę pałacu, ogrodu, ratusza poprzez realizację modnych założeń urbanistycznych i architektonicznych, ale przede wszystkim wspierali rozwój samego miasta i jego mieszkańców. Szczególnie korzystnie odbiło się to na rozwoju gminy żydowskiej. W okresie rządów Branickich stała się ona obok kahału w Tykocinie (także Branickich) jedną z dwóch najlepiej rozwijających się społeczności żydowskich na Podlasiu.

Słowa kluczowe: Białystok, Podlasie, Żydzi, pogłówne, rodzina Branickich

⁸⁶ *Bialystok Memorial Book (Pinkes Byalistok). History of the Jews in Bialystok* [autor: Abraham Samuel Herschberg], New York-Massachusetts, s. 448–452.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 452.

⁸⁸ APB, Teki Glinki 206, s. 21.

⁸⁹ A. Kaźmierczyk, *Żydzi w dobrach prywatnych...*, s. 148–149.

Summary

Jews of Podlasie in the 16th–18th Centuries, with Particular Emphasis on Białystok

This article examines the history of Jewish settlement in Podlasie, with a particular focus on Białystok, from the 16th to the 18th century. The earliest Jewish presence in the region is linked to the activities of customs leaseholders in the second half of the 15th century. Jewish settlement occurred in waves, shaped by the local political and economic context. The incorporation of Podlasie into the Crown in 1569 further enhanced the attractiveness of the region. In the 16th century, Jews settled in numerous private towns, particularly where magnates granted them extensive judicial and economic privileges. In the 17th century, wars and widespread destruction in other parts of the Polish–Lithuanian Commonwealth contributed to a significant increase in the Jewish population of Podlasie's towns, especially private ones. Białystok played a particularly prominent role in the development of the Jewish community, as it was transformed by the Branicki family into a major magnate residence from the late 17th century. In 1692, Stefan Mikołaj Branicki granted the Jewish community a privilege to establish a kahal, a synagogue, a hospital, and a cemetery. Subsequent town owners, Jan Klemens and Izabela Branicka, further supported community development by introducing ordinances regulating its operations. Branicki even allowed the kahal elder to participate in municipal elections—a rare practice in the Commonwealth. The Jews of Białystok were primarily engaged in trade, crafts, the leasing of propination rights, and the export of goods. By the 18th century, they had begun to achieve economic dominance over other kahals in the Bielsk land. Alongside the community in Tykocin, Białystok's Jewish community became one of the most important in the region.

Keywords: Białystok, Podlasie, Jews, poll tax, Branicki family

Bibliografia:

Archiwum Ciechanowieckie Ossolińskich 1715–1748;

Archiwum Narodowe w Krakowie, Zbiór Zygmunta Glogera, 84;

Archiwum Państwowe Białystok, Teki Glinki 121, 122, 125, 206, 215, 315, 362, 280;

Archiwum Państwowe Białystok, Księgi grodzkie brańskie, Płyta 27, sygn. F-1708-1-190;

Archiwum ŻIH, Spuścizna Anatola Leszczyńskiego (1921–1996), sygn. S/341/26, Wypisy bez paginacji;

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, Sąd grodzki lwowski, fond 9, op. 1, sp. 545;

Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Zbiory zdigitalizowane, online, sygn. 3849;

- 260 rocznica ponowienia praw miejskich Białegostoku. Katalog wystawy, oprac. E. Zalewska, Białystok 2009;
- Bialystok Memorial Book (Pinkes Byalistok). History of the Jews in Bialystok* [autor: Abraham Samuel Hershsberg], New York-Massachusetts;
- Borowski E., *Działalność Towarzystwa Jezusowego w Drohiczynie nad Bugiem*, „Studia Teologiczne” 1984, nr 2;
- Choińska M., *Powinności mieszczan w mieście królewskim a w mieście prywatnym: przykład Tykocina w XVI–XVIII wieku*, „Studia Podlaskie” 2009/2010, t. 18;
- Guldon Z., *Ludność żydowska w miastach województwa podlaskiego w końcu XVIII wieku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2;
- Laszuk A., *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999;
- Leszczyński A., *Spór między kahałami Grodna i Tykocina o hegemonię nad skupiskami żydowskimi pogranicza Korony z Litwą w XVII wieku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1983, nr 126–127;
- Leszczyński A., *Z dziejów Żydów Podlasia (1487–1795)*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2;
- Leszczyński A., *Żydzi ziemi bielskiej. Od połowy XVII w. do 1795. (Studium osadnicze, prawne i ekonomiczne)*, Warszawa–Wrocław–Gdańsk 1980;
- Cieśla M., *Żydowscy celnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII–XVIII wieku*, „Studia Judaica” 2016, t. 19, nr 2 (38);
- Każmierczyk A., *Żydzi w dobrach prywatnych. W świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 2002;
- Każmierczyk A., *Żydzi w miastach prywatnych. Wybrane aspekty*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2016, t. 77;
- Liczba głów żydowskich w Koronie z taryf roku 1765*, wyd. J. Kleczyński, F. Kluczycki, Kraków 1898;
- Łopatecki K., Walczak W., *On the History of Branicki Palace until 1809. The Influence of „Versailles of Podlasie” on the Development of Białystok*, Białystok 2015;
- Łupiński J., *Seminarium duchowne w Tykocinie w latach 1769–1863*, Łódź 2011;
- Maroszek J., *Przykahalek żydowski w Białymstoku 1658–1795* [w:] *Białystok – Mayn Heyn*, red. D. Boćkowski, Białystok 2014;
- Maroszek J., *Żydzi wiejscy na Podlasiu w XVII i XVIII wieku w świetle przemian struktury rynku wewnętrznego*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2;

Mieses M., *Udział Żydów w wojnach Polski przedrozbiorowej*, Warszawa 1939;

Muszyńska J., *Dyspartyment pogłównego żydowskiego w Koronie w 1717 roku*, „Czaszy nowożytne” 1998, nr 5;

Nadav M., *Aspekty regionalnej autonomii Żydów polskich na podstawie pinkasu tykocińskiego z lat 1660–1795* [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji „Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej”*, Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce, Uniwersytet Jagielloński 22–26 IX 1986, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991;

Oleksicki A., *Socjotopografia Białegostoku w świetle inwentarza miasta z 1771/72 r. i planu Beckera z 1799*, „Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku” 1985, t. 4;

Panasiuk A., *Spółeczno-gospodarczy obraz Sławatycz w świetle inwentarzy (1656–1765) (dawny powiat brzeskolitewski województwa brzeskolitewskiego)*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 2022, t. 61 (1);

Pinkas kahału boćkowskiego (1714–1817), oprac. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2015;

Sejm Czterech Ziem. Źródła, oprac. J. Goldberg, A. Kaźmierczyk, Warszawa 2011;

Średzińska A., *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr hab. Józefa Maroszka*, Białystok 2011;

Wasilewski T., *Kształtowanie się białostockiego ośrodka miejskiego w XVII i XVIII w.*, „Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku” 1985, t. 4;

Wiśniewski T., *Cmentarze żydowskie w Białymstoku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2;

Wroczyńska E., *Wpływ kahału tykocińskiego na powstawanie i rozwój gmin żydowskich na Podlasiu w świetle pinkasu tykocińskiego 381–566 (1621–1806)* [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010;

Żydzi polscy 1648–1772. Źródła, oprac. A. Kaźmierczyk, Kraków 2001;

Uniwersał Jana Jerzego Przebendowskiego podskarbiego koronnego w sprawie pogłównego Żydów podlaskich wraz z asygnacją marszałka konfederacji tarnogrodzkiej, Żydowski samorząd ziemski w Koronie, <https://ziemstwa.judaistyka.uj.edu.pl/>;

List Adama Mikołaja Sieniawskiego do Jana Władysława Wyrozębskiego w sprawie gminy w Międzyrzeczu Podlaskim, Żydowski samorząd ziemski w Koronie, <https://ziemstwa.judaistyka.uj.edu.pl/>;

Uгода w sprawie podatków gminy w Knyszynie, Żydowski samorząd ziemski w Koronie, <https://ziemstwa.judaistyka.uj.edu.pl/>